सप्तमः पाठः

साधुवृत्तिं समाचरेत्

अस्ति कर्मपुरनाम्नि नगरे प्रच्छन्नभाग्य-नामधेयः कश्चित् कुमारः। बाल्ये वयसि विद्यापराङ्मुखः स केनचित् दुष्टबुद्धिनाम्ना चौरेण सह चौर्यकर्मणि निरतः सञ्जातः। एकदा स दुष्टबुद्धिना सार्धं कस्यचित् श्रेष्ठिनः गेहे धनहरणार्थं ग्रामान्तरं प्रस्थितः।

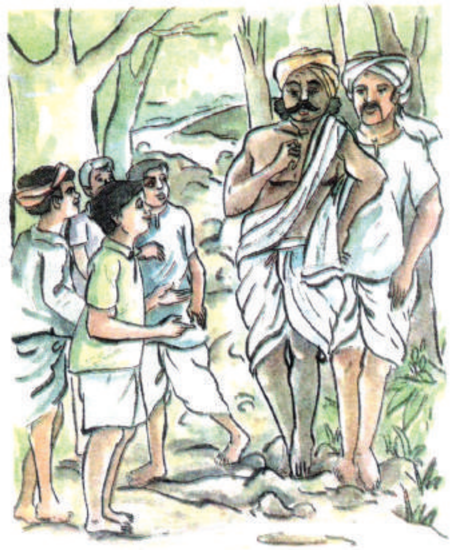

अथ व्रजन्तौ तौ गर्तसङ्कुले मार्गे क्रीडतः कांश्चित् बालकान् प्रेक्ष्य अवदताम्-भो भो बालकाः! कथमत्र नतोन्नते विषमे मार्गे क्रीडथ? यदि कश्चित् गर्ते पतेत् तर्हि स विकलाङ्गो भूत्वा चिरं क्लेशम् अनुभवेत्। तच्छ्रुत्वा तेषु कश्चित् उद्दण्डः बालकः उवाच-अयि भो! यद्येवं तर्हि कथं भवन्तौ सुपथं परित्यज्य अनेन कुपथेन गन्तुं प्रवृत्तौ? अपि इदं श्रेयस्करम्?

अनेन वचसा प्रतिहतान्तःकरणः प्रच्छन्नभाग्यः अचिन्तयत्-किम् इदं वचनं विशेषेण माम् एव लक्ष्यीकरोति? अहो! कुमार्गम् आश्रितस्य मम कीदृशी इयं क्लेशपरम्परा। गुरूपदेशेन इव अनेन बालवचसा मम चक्षुषी समुन्मीलिते। अद्य आरभ्य पापपथं त्यजामि इति विचिन्त्य मित्रं दुष्टबुद्धिम् अवदत् 'सखे! यदि मां मित्रस्थाने परिगणयसि, तर्हि साधुजनगर्हितम् इमं पन्थानं त्यजतु भवान्।'

दुष्टबुद्धिः तु तस्य सद्वचनानि तिरस्कृत्य ग्रामाभिमुखं प्राचलत्। प्रच्छन्नभाग्यः तु समुपजातविवेकः स्वगृहं प्रतिनिवृत्तः।

गृहे तस्य भार्या सपदि समागतं पतिं दृष्ट्वा अपृच्छत् – आर्य! किं सर्वगतं कुशलं वर्तते? अयथाकालं समागतोऽसि? सम्प्रति धर्ममतिः सः पश्चात्तापेन दग्धमानसः सर्वं वृत्तान्तं निवेद्य सकरुणम् उच्चैः अक्रन्दत्। बुद्धिमती सा अवदत्-अलं चिन्तया। आपदां तरणिः धैर्यम्। इदानीं विषादं त्यक्त्वा उद्यमः क्रियताम्।

क्रन्दनं वर्धते तस्य नान्तं समधिगच्छति।
व्यसनं प्राप्य यो मोहात् केवलं परिदेवयेत्॥ 1॥
जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः पूर्यते घटः।
स हेतुः सर्वविद्यानां धर्मस्य च धनस्य च॥ 2॥

एवं बहुविधम् उपदेशं श्रुत्वा शान्तचित्तः सः कस्यचित् कृषकस्य शस्यक्षेत्रे हलकार्यं कर्तुं प्रारभत, श्रमेण च शनैः शनैः प्रभूतं धनम् अर्जितवान्।

अथ पूर्वमित्रं दुष्टबुद्धिः प्रच्छन्नभाग्यस्य धनागमवृत्तान्तं श्रुत्वा कदाचित् मध्यरात्रे तस्य एव गृहे चौर्यार्थं सन्धि – खननसुयोगम् विलोकयन् स्थितः। तस्मिन्नेव काले सुप्तोत्थितः प्रच्छन्नभाग्यः सम्भ्रान्तचित्तः स्वपत्नीं सम्बोध्य उवाच–

अहो विचित्रः स्वप्नो मया दृष्टः। अस्माकं क्षेत्रे अश्वत्थतरुमूले सुवर्णपूरितः कलशः

विद्यते इति। तच्छ्रुत्वा परद्रव्ये अनासक्ता सा न्यवेदयत्-नाथ! विरम अस्माद् लोभात्।

दुष्टबुद्धिः तु तयोः वार्तां श्रुत्वा झटिति एव क्षेत्रं गतः। तत्र अश्वत्थमूलं खनित्वा तं सुवर्णकलशं प्राप्तवान्। यदा स तस्य आवरणम् अपसारयति तदैव भयङ्करम् एकं विषधरं फूत्कारं कुर्वन्तं पश्यति। भीतः स कलशं पुनः आवृत्य तं च आदाय मित्रस्य गृहं समागतः। स्वमित्रं सर्पेण मारयितुम् इच्छन् सः भित्तौ सन्धिं प्रकल्प्य तन्मध्यतः कलशं गृहाभ्यन्तरे क्षिप्तवान्।

विचित्रा खलु दैवगतिः। पतितात् कलशाद् बहिः निर्गत्य विषधरः तमेव दुष्टबुद्धिं दष्टवान्। कलशपातशब्देन प्रबुद्धौ तौ दम्पती आश्चर्येण प्रचुरमणिमाणिक्यानाम् आभया भासमानं निजगृहं दृष्ट्वा परस्परम् अवलोकयन्तौ अतिष्ठताम्।

अतः उच्यते – पापिनाञ्च सदा दुःखं सुखं वै पुण्यकर्मणाम्।
एवं स्थिरतरं ज्ञात्वा साधुवृत्तिं समाचरेत्॥ 3॥

शब्दार्थाः

अनासक्ता (वि०) (स्त्री०प्र०ए०व०) [न आसक्ता, नञ् त०पु०, आ+सञ्ज्+क्त+टाप्]	आसक्तिरहिता	जिसे लगाव नहीं है	detached.
अपसारितवान् (क्रि०)(पु०प्र०ए०व०) [अप+सृ+णिच्+क्तवतु]	अपनीतवान्	हटाया	uplifted.
अयथाकालम् (अव्य०) [न यथाकालम्, नञ् त०पु०, कालम् अनतिक्रम्य, अव्ययी०]	असमये	असमय पर	Untimely.
अश्वत्थः (सं०) (पु०प्र०ए०व०) पिप्पलः [अयम् अहोरात्रं प्राणवायुं प्रयच्छति]	बोधिद्रुमः	पीपल का वृक्ष	Peepal tree.
आवरणम् (सं०) (नपुं०द्वि०ए०व०) [आ+वृ+ल्युट्]	पिधानम्	ढक्कन	cover.
आवृत्य (अव्य०) [आ+वृ+ल्यप्]	आच्छाद्य	ढककर	having covered.
उद्दण्डः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [उत्+दण्डः, उद्गतः दण्डः यस्य सः, ब०व्री०]	उच्छृङ्खलः	शरारती	naughty.

उन्मीलितम् (क्रि०) (नपुं०प्र०ए०व०) [उत्+मील्+क्त]	उद्घाटितम्	खोल दिए गये	opened.
गर्तसङ्कुले (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [गर्तैः सङ्कुले, त०पु०]	गर्तव्याप्ते मार्गे	गड्ढों से भरे हुए मार्ग पर	full of patholes (on the road).
तरणिः (सं०) (स्त्री०प्र०ए०व०) [तृ+अनि]	पाठस्य सन्दर्भे नौका इत्यर्थम्, अन्यः अर्थः सूर्यः	पाठ के सन्दर्भ में नाव, दूसरा अर्थ सूर्य	boat, sun.
दग्धमानसः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [दह्+क्त, दग्धं मानसं यस्य सः, ब०वी०]	सन्तप्तमनाः	अत्यन्त दुःखी मन वाला	tormented.
दैवगतिः (सं०) (स्त्री०प्र०ए०व०) [दैवस्य गतिः, ष०त०पु०]	दैव-विपाकः, भाग्यविलासः	भाग्य की चाल, नियति	ways of destiny.
धनागमवृत्तान्तम् (सं०) (पु०द्वि० ए०व०) [धनस्य आगमस्य वृत्तान्तः, तम्, ष०त०पु०]	धनप्राप्ति-वृत्तान्तम्	धनप्राप्ति की जानकारी को	information regarding receiving of wealth.
नतोन्नते (वि०) (पु०स०ए०व०) [नतः च उन्नतः च, द्वन्द्वः]	विषमे	ऊँचे-नीचे	uneven.
परिदेवयेत् (क्रि०) (प्र०पु०ए०व०) [परि+दिव्+णिच्+विधिलिङ्]	विलापं कुर्यात्	क्रन्दन करे	should wail.
पूर्यते (क्रि०-कर्मवा०) (प्र०पु०ए०व०) [पृ+यक्+लट्]	भ्रियते	भरा जाता है	is filled.
प्रकल्प्य (अव्य०) [प्र+कल्प्+ल्यप्]	रचयित्वा	बनाकर	having made.
प्रतिनिवृत्तः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [प्रति+नि+वृत्+क्त]	प्रत्यागच्छत्	वापस आया	returned.
प्रतिहतान्तःकरणः (वि०) (पुं०पु०ए०व०) [प्रतिहतम् अन्तःकरणं यस्य सः, ब०व्री०]	आहतचित्तः	उद्विग्न मन वाला	with disturbed mind.
प्रारभत (क्रि०) (प्र०पु०ए०व०) [प्र+रभ्+लङ्]	आरब्धवान्	शुरु किया	started.
भासमानम् (वि०) (नपुं०द्वि०ए०व०) [भास्+शानच्]	दीव्यत्	चमकते हुए को	glittering.
विद्यापराङ्मुखः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [विद्यया पराङ्मुखः, तृ०त०पु०]	विद्याविमुखः	विद्या के प्रति रुचि न रखने वाला	one who is not interested in getting educated.

विलोकयन् (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [वि+लोक्+शतृ]	पश्यन्	देखता हुआ	while seeing (watching).
सन्धिखननसुयोग्यम् (सं०) (पु०द्वि०ए०व०) [सन्धेः खननस्य सुयोगः तम्, ष०त०पु०]	सन्धि-खननस्य अवसरम्	सेंध लगाने के मौके को	opportunity to make a breach in the wall.
समुपजातविवेकः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [समुपजातः विवेकः यस्य सः, ब०व्री०]	प्राप्तविवेकः	जिसे भले बुरे को पहचानने की क्षमता प्राप्त हो चुकी हो	having attained the ability of right judgement.
सम्प्रति (अव्य०)	अधुना	अब	Now.
सम्बोध्य [सम्+बुध्+णिच्+ल्यप्]	सम्बोधनं कृत्वा	सम्बोधित करके	having addressed (to someone).
सम्भ्रान्तचित्तः (वि०) (पु०प्र०ए०व०) [सम्भ्रान्तं चित्तं यस्य सः, ब०व्री०]	व्यग्रमनाः	घबराया हुआ	disturbed.
साधुजनगर्हितम् (वि०) (पु०द्वि०ए०व०) [साधवः च ते जनाः, कर्मधा०, तैः गर्हितम्, तृ०त०पु०]	सज्जनैः निन्दितम्	सज्जनों द्वारा निन्दित	censured by noble person.

इदमपि जानन्तु

सन्धियुक्तपदानि

तदैव	=	तदा+एव	भयङ्करम्	=	भयम्+करम्
तन्मध्यत:	=	तत्+मध्यत:	गृहाभ्यन्तरे	=	गृह+अभ्यन्तरे
पापिनाञ्च	=	पापिनाम्+च	गुरूपदेशेन	=	गुरु+उपदेशेन

सन्धिकार्यम्

श्रेष्ठिन:+गेहे	=	श्रेष्ठिनो गेहे	कीदृशी+इयम्	=	कीदृशीयम्
गुरूपदेशेन+इव	=	गुरूपदेशेनेव	दुष्टबुद्धि:+तु	=	दुष्टबुद्धिस्तु
स:+पश्चात्तापेन	=	स पश्चात्तापेन	उच्चै:+अक्रन्दत्	=	उच्चैरक्रन्दत्
त्यक्त्वा+उद्यम:	=	त्यक्त्वोद्यम:	विचित्र:+स्वप्न:	=	विचित्रस्स्वप्न:
पुन:+आवृत्य	=	पुनरावृत्य	तम्+च+आदाय	=	तञ्चादाय

संयोगः

समुन्मीलिते	=	सम्+उन्मीलिते	तमेव	=	तम्+एव
समाचरेत्	=	सम्+आचरेत्	किम्+इदम्	=	किमिदम्
दुष्टबुद्धिम्+अवदत्	=	दुष्टबुद्धिमवदत्	बहुविधम्+उपदेशम्	=	बहुविधमुपदेशम्
आवरणम्+अपसारयति	=	आवरणमपसारयति	माम्+एव	=	मामेव
मारयितुम्+इच्छन्	=	मारयितुमिच्छन्			

अभ्यासः

1. अधोलिखितान् प्रश्नान् एकपदेन उत्तरत–

(क) प्रच्छन्नभाग्यः कुत्र अवसत्?

(ख) प्रच्छन्नभाग्यः कम् पापमार्गं त्यक्तुम् अकथयत्?

(ग) प्रच्छन्नभाग्यस्य पत्नी कीदृशी आसीत्?

(घ) आपदां तरणिः किम् अस्ति?

(ङ) पत्न्याः परामर्शेन सः कस्य क्षेत्रे कार्यं प्रारभत?

(च) कीदृशः प्रच्छन्नभाग्यः स्वगृहं प्रत्यागच्छत्?

(छ) सुवर्णपूरितः कलशः कस्य वृक्षस्य मूले स्थितः आसीत्?

2. अधोलिखितान् प्रश्नान् पूर्णवाक्येन उत्तरत –

(क) दुष्टबुद्धिः कलशे कम् अपश्यत्?

....

(ख) दुष्टबुद्धिः कलशं किमर्थं मित्रस्य गृहे अपातयत्?

....

(ग) प्रच्छन्नभाग्यस्य चक्षुषी केन समुन्मीलिते?

....

(घ) सर्पः कं दष्टवान्?

....

(ङ) नरः कीदृशीं वृत्तिं समाचरेत्?

....

(च) कलशपातशब्देन प्रबुद्धौ दम्पती किम् अपश्यताम्?

....

(छ) परद्रव्ये अनासक्ता बुद्धिमती किं न्यवेदयत्?

....

3. **अधोलिखितानि वाक्यानि पठित्वा स्थूलपदम् आश्रित्य प्रश्ननिर्माणं क्रियताम्-**

(क) **विषादं** त्यक्त्वा उद्यमः क्रियताम्।

(ख) **जलबिन्दुनिपातेन** क्रमशः घटः पूर्यते। ....

(ग) कृषकस्य क्षेत्रे **श्रमं** कृत्वा स धनम् अर्जितवान्। ....

(घ) धैर्यम् **आपदां** तरणिः। ....

(ङ) नरः **साधुवृत्तिं** समाचरेत्। ....

(च) प्रच्छन्नभाग्यस्य गृहम् **मणीनाम्** आभया भासमानम् अभवत्। ....

4. **अधोलिखितान् प्रश्नान् यथानिर्देशम् उत्तरत –**

(क) 'साधुजनगर्हितम् इमं पन्थानं त्यजतु भवान्।' वाक्येऽस्मिन् कर्तृपदं किम् अस्ति?

....

(ख) 'अहो विचित्रः स्वप्नो मया दृष्टः।' अत्र विशेषणपदं किम् अस्ति?

....

(ग) 'पतितात् कलशाद् बहिः निर्गत्य विषधरः दुष्टबुद्धिं दष्टवान्।' अस्मिन् वाक्ये 'प्रविश्य' इति पदस्य विलोमपदं किं प्रयुक्तम्?

....

(घ) 'अनेन वचसा प्रतिहतान्तःकरणः प्रच्छन्नभाग्यः अचिन्तयत्।' वाक्येऽस्मिन् क्रियापदं किम् अस्ति?

....

(ङ) 'गृहे तस्य भार्या सपदि समागतं पतिं दृष्ट्वा अपृच्छत्।' अत्र 'शीघ्रम्' इति पदस्य पर्यायपदं किं प्रयुक्तम्?

....

(च) 'दुष्टबुद्धिः तु तस्य सद्वचनानि तिरस्कृत्य ग्रामाभिमुखं प्राचलत्।' अस्मिन् वाक्ये 'तस्य' इति सर्वनामपदं कस्मै प्रयुक्तम्?

....

(छ) 'विचित्रा खलु दैवगतिः।' अत्र विशेष्यपदं किम् अस्ति?

....

5. घटनाक्रमानुसारं वाक्यानि पुस्तिकायां लिखत –

(क) सः पापपथं त्यक्त्वा गृहम् आगच्छत्।

(ख) पत्न्याः परामर्शेन सः परिश्रमं कृत्वा शनैः शनैः प्रभूतं धनम् अर्जितवान्।

(ग) प्रच्छन्नभाग्यः नामकः एकः कुमारः कर्मपुरनगरे अवसत्।

(घ) प्रच्छन्नभाग्यस्य स्वप्नवार्तां श्रुत्वा सः झटिति क्षेत्रम् अगच्छत्।

(ङ) यदा सः सुवर्णकलशस्य आवरणम् अपसारितवान् तदैव तस्मिन् एकं भयङ्करं विषधरं दृष्टवान्।

(च) मार्गे गच्छतः प्रच्छन्नभाग्यस्य मनः केनचित् बालवचसा प्रतिहतम् अभवत्।

(छ) दुष्टबुद्धिः अश्वत्थमूलं खनित्वा सुवर्णकलशं प्राप्तवान्।

(ज) बाल्ये सः दुष्टबुद्धिनाम्ना चौरेण सह चौर्यकर्मणि संलग्नः अभवत्।

(झ) मित्रस्य धनागमवृत्तान्तं श्रुत्वा दुष्टबुद्धिः तस्यैव गृहे चौर्यार्थम् अगच्छत्।

(ञ) पश्चात्तापेन दग्धमानसः सः सर्वं वृत्तान्तं भार्यायै निवेद्य सकरुणम् अक्रन्दत्।

6. मञ्जूषायां कानिचित् विशेषणानि सन्ति। तानि उपयुक्तपात्रेण सह योजत–

मञ्जूषा

बुद्धिमती, चौरः, कृतघ्नः, विद्यापराङ्मुखः, परिश्रमी, धैर्यवती, समुपजातविवेकः, लोभरहिता, लोभी, शान्तचित्तः, अनासक्ता, ईर्ष्यालुः।

पात्राणि (विशेष्याणि)–	प्रच्छन्नभाग्यः	दुष्टबुद्धिः	प्रच्छन्नभाग्यस्य पत्नी
यथा–	विद्यापराङ्मुखः	चौरः	बुद्धिमती
	....	....	....
	....	....	....
	....	....	....
	....	....	....

7. अधोलिखितानां 'क' स्तम्भस्य वाक्यांशानां 'ख' स्तम्भस्य वाक्यांशैः सह उचितं संयोजनं कृत्वा पुस्तिकायां लिखत–

क	ख
(क) सखे, यदि मां मित्रस्थाने परिगणयसि तर्हि	(i) बालवचसा मम चक्षुषी समुन्मीलिते

(ख)	जलबिन्दुनिपातेन	(ii)	प्रभूतं धनम् अर्जितवान्।
(ग)	स हलकार्यं कृत्वा श्रमेण	(iii)	साधुजनगर्हितं पन्थानं त्यजतु भवान्।
(घ)	बुद्धिमती सा अवदत्-अलं चिन्तया,	(iv)	क्रमशः पूर्यते घटः।
(ङ)	गुरूपदेशेन इव अनेन	(v)	आपदां तरणिः धैर्यम्।

8. अधोलिखितं कथनं कः कं कथयति –

कथनम्	कः	कम्
यथा– कथमत्र नतोन्नते मार्गे क्रीडथ?	प्रच्छन्नभाग्यः दुष्टबुद्धिः च,	बालकान्
(क) कथं भवन्तौ सुपथं परित्यज्य कुपथेन गन्तुं प्रवृत्तौ?	....	....
(ख) सखे! साधुजनगर्हितम् इमं पन्थानं त्यजतु भवान्।	....	....
(ग) इदानीं विषादं त्यक्त्वा उद्यमः क्रियताम्।	....	....
(घ) अहो विचित्रः स्वप्नो मया दृष्टः।	....	....
(ङ) नाथ! विरम अस्माद् लोभात्।	....	....

9. मञ्जूषायाः समुचितपदानां चयनं कृत्वा अधो दत्तशब्दानां त्रयः पर्यायाः दीयन्ताम् –

निकेतनम्	अर्थः	चक्षुः
भुजगः	अहिः	प्रेक्ष्य
द्रविणम्	विलोक्य	वित्तम्
परित्यज्य	लोचनम्	विषधरः
अक्षि	निशा	सदनम्
वीक्ष्य	हित्वा	रजनी
शर्वरी	गेहम्	विहाय

(क) रात्रिः	....	....	....
(ख) धनम्	....	....	....
(ग) सर्पः	....	....	....
(घ) दृष्ट्वा	....	....	....
(ङ) नेत्रम्	....	....	....
(च) त्यक्त्वा	....	....	....
(छ) गृहम्	....	....	....

10. उदाहरणानुसारं समस्तपदैः वाक्यानि पूरयत–

यथा–(सुवर्णेन पूरितं) सुवर्णपूरितं कलशं प्राप्य प्रच्छन्नभाग्यः विस्मितः अभवत्।

(क) (क्लेशानां परम्परा) .... कस्य मानसं न सन्तापयति।

(ख) (गुरोः उपदेशः) .... शिष्यस्य कल्याणाय भवति।

(ग) (परेषां द्रव्ये) .... आसक्तिः उचिता नास्ति।

(घ) (कलशस्य पातेन) .... तस्य निद्राभङ्गः अभवत्।

(ङ) यः नरः (विद्यायाः पराङ्मुखः) .... भवति, सः लोके आदरं न लभते।

(च) (साधूनां वृत्तिम्) .... आचरेत्।

(छ) (रवेः किरणाः) .... (गृहस्य अभ्यन्तरे) .... प्रविशन्ति।

11. अधोलिखितवाक्येषु स्थूलाक्षरपदानां प्रसङ्गानुसारम् उचितम् अर्थं चित्वा लिखत –

(क) सन्धिं प्रकल्प्य कलशं गृहाभ्यन्तरे क्षिप्तवान्।

(i) चिन्तयित्वा (ii) रचयित्वा (iii) कथयित्वा

(ख) प्रचुरमणिमाणिक्यानाम् आभया भासमानं गृहम् अपश्यताम्।

(i) प्रकाशेन (ii) सूर्येण (iii) अग्निना

(ग) आपदां तरणिः धैर्यम्।

(i) सूर्यः (ii) तरणम् (iii) नौका

(घ) झटिति एव क्षेत्रं गतः।

(i) सहसा (ii) शीघ्रम् (iii) विलम्बेन

(ङ) विषादं त्यक्त्वा उद्यमः क्रियताम्।

(i) परिश्रमः (ii) प्रयत्नः (iii) प्रयोगः

अन्वयः

1. यः व्यसनम् प्राप्य मोहात् केवलम् परिदेवयेत् तस्य क्रन्दनम् वर्धते, अन्तम् (च) न समधिगच्छति।
2. (यथा) जलबिन्दुनिपातेन क्रमशः घटः पूर्यते (तथैव) सर्वविद्यानाम् धर्मस्य च धनस्य च सः (एव) हेतुः।
3. सदा पापिनाम् दुःखम् पुण्यकर्मणाम् च वै सुखम्। एवम् स्थिरतरम् ज्ञात्वा साधुवृत्तिम् समाचरेत्।

योग्यताविस्तारः

(न परीक्षाकृते)

(क) सन्दर्भः

'साधुवृत्तिं समाचरेत्' - - पाठः संस्कृतशिक्षामञ्जरीतः (द्वितीयभागात्) सङ्कलितः अस्ति। अस्याः लेखकः श्री जीवानन्द-विद्यासागरभट्टाचार्यः संस्कृतभाषायाः विशिष्टः विद्वान् आसीत्।

लेखकस्य प्रमुखाः रचनाः सन्ति-

काव्यप्रकाशटीका, साहित्यदर्पणटीका, मृच्छकटिकटीका, संस्कृतशिक्षामञ्जरी।

(ख) भावविस्तारः

अधोलिखितसूक्तयः पठ्यन्ताम्

1. सुहृदां हितकामानां यः शृणोति न भाषितम्।
   विपत् सन्निहिता तस्य, स नरः शत्रुनन्दनः॥
2. शुभेन पुरुषार्थेन शुभमासाद्यते फलम्।
   अशुभेनाशुभं राम! यथेच्छसि तथा कुरु॥
3. शुभाशुभाभ्यां मार्गाभ्यां वहन्ती वासना सरित्।
   पौरुषेण प्रयत्नेन योजनीया शुभे पथि॥
4. आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः।
   कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीः निषेवते॥
5. किं कुलेन विशालेन विद्याहीनस्य देहिनः।
   विद्यावान् पूज्यते लोके नाविद्यः परिपूज्यते॥
6. दुर्जनस्य हि सङ्गेन सुजनोऽपि विनश्यति।
   प्रसन्नमपि पानीयं कर्दमैः कलुषीकृतम्॥
7. मैत्रीं सद्भिः कुर्यात् स्नेहं सत्सु तु सर्वथा।
   संसर्गं साधुभिः कुर्यादसत्सङ्गं परित्यजेत्।

(ग) भाषाविस्तारः

I. अस्ति-कथायाः आरम्भे समागतम् 'अस्ति' — (पदम्) भूतकालस्य द्योतकं भवति। यथा-

1. अस्ति पाटलिपुत्रे महिलारोप्यं नाम नगरम्।
2. अस्ति कर्मपुरनाम्नि नगरे कश्चित् प्रच्छन्नभाग्यः नाम कुमारः।
3. अस्ति धारानगर्यां भोजो नाम भूपालः।
4. अस्ति वाराणस्यां वसुदत्त नाम श्रेष्ठी।

एषु वाक्येषु 'अस्ति' पदस्य 'आसीत्' अर्थः।

II. अपि-वाक्यस्य आरम्भे 'अपि' शब्दः प्रश्नवाचकः भवति। यथा-

1. अपि गृहे सर्वं कुशलम्?
2. अपि त्वं रामायणम् अपठः?
3. अपि त्वया सर्वेषां प्रश्नानाम् उत्तराणि दत्तानि?

एषु वाक्येषु 'किम्' पदस्य अर्थे 'अपि' पदं प्रयुक्तम् अस्ति।

(ग) च्वि प्रत्ययः

च्विप्रत्ययः अभूततद्भावार्थकः भवति, अर्थात् यद् वस्तु पूर्वं तस्मिन् रूपे नासीत्, किन्तु सम्प्रति परिवर्तितं रूपं धारयति, तस्य बोधाय च्विप्रत्ययः प्रयुज्यते।

एषः प्रत्ययः कृ – भू – अस् धातूनाम् एव योगे भवति। प्रक्रियायां प्रत्ययः लुप्तः भवति। पूर्वपदस्य अन्तिमः अकारः आकारः वा ईकाररूपं गृह्णाति। पूर्वपदस्य अन्ते यदि अन्ये स्वराः भवन्ति ते दीर्घाः जायन्ते।

उदाहरणानि –

अकृष्णः कृष्णः क्रियते = कृष्णीक्रियते।

(कृष्ण +च्वि + क्रियते = कृष्ण + ई + क्रियते = कृष्णीक्रियते)

अपटुः पटुः भवति	पटूभवति
अश्यामः श्यामः भवति	श्यामीभवति
अलक्ष्यं लक्ष्यं करोति	लक्ष्यीकरोति
अश्वेतं श्वेतं करोति	श्वेतीकरोति

प्रहेलिका

न तस्यादिः न तस्यान्तः मध्ये यः तस्य तिष्ठति।
तवाप्यस्ति ममाप्यस्ति यदि जानासि तद्वद॥

एहि हसाम

वैद्यः – भवतः अस्वास्थ्यस्य कारणं मशकाः एव। भवान् एतत् लेप्यं लेपयतु। मशकाः भवन्तं न पीडयिष्यन्ति।

हार्दिकः – परन्तु वैद्यमहोदय! कथं मशकं गृहीत्वा तदुपरि एतद् लेपयामि इत्येव चिन्ता मम...।